

ARAB XATI TURLARI: TARIXIY RIVOJLANISHI, GRAFIK XUSUSIYATLARI VA MADANIY AHAMIYATI

*Andijon davlat chet tillari
instituti*

*Ingliz filologiyasi, o'qitish metodikasi
va tarjimashunoslik fakulteti sharq tillari (arab tili) yo'nalishi
101-guruh talabasi Olimjonova Muslimabibi Qodirjon qizi*

Tel: +998916530762

Ilmiy maslahatchi: Kabulova U. S.

Annotatsiya: Ushbu maqolada arab yozuvining shakllanish jarayoni, xattotlik maktablari hamda arab xati turlarining tarixiy va madaniy rivoji ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda arab xatining asosiy turlari – naskh, riq'a, thuluth, kufi, diwani, taliq va nasta'liq xatlari tarixiy manbalar asosida o'rganilgan. Shuningdek, yozuv turlarining grafik struktura, qo'llanilish sohasi va estetik tamoyillari qiyosiy tahlil qilinadi. Maqolaning ilmiy yangiligi arab xati turlarining tasnifini ularning funksional, tarixiy va badiiy jihatlari bilan uyg'un holda tizimli bayon etilishidadir.

Kalit so'zlar: arab xati, xattotlik, naskh, kufi, thuluth, diwani, madaniy meros, islom san'ati.

Аннотация: В данной статье научно анализируется процесс формирования арабского письма, школы каллиграфии, а также историческое и культурное развитие типов арабского письма. В исследовании на основе исторических источников изучены основные типы арабского письма – насх, рикъа, сульс, куфи, дивани, талик и наста'лик. Также сравнительно анализируются графическая структура, область применения и эстетические принципы этих типов письма. Научная новизна статьи заключается в системном изложении классификации

типов арабского письма в сочетании с их функциональными, историческими и художественными аспектами.

Ключевые слова: арабское письмо, каллиграфия, насх, куфи, сульс, дивани, культурное наследие, исламское искусство.

Annotation: This article provides a scientific analysis of the formation process of the Arabic script, the schools of calligraphy, and the historical and cultural development of the types of Arabic script. The study examines the main types of Arabic script—Naskh, Riq'a, Thuluth, Kufi, Diwani, Ta'liq, and Nasta'liq—based on historical sources. Furthermore, the graphic structure, scope of application, and aesthetic principles of these script types are comparatively analyzed. The scientific novelty of the article lies in the systematic presentation of the classification of Arabic script types, harmoniously combining their functional, historical, and artistic aspects.

Keywords: *Arabic script, calligraphy, Naskh, Kufi, Thuluth, Diwani, cultural heritage, Islamic art.*

Arab yozuvi islom sivilizatsiyasining eng muhim madaniy meroslaridan biridir. Uning shakllanishi, takomillashuvi va turli xattotlik maktablarining paydo bo'lishi arab-islam madaniyatining ilmiy, diniy va badiiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir. Arab xati nafaqat yozish vositasi, balki badiiy san'at turi sifatida ham alohida qadrlanadi. Mazkur maqolada arab xatlarining asosiy turlari, ularning tarixiy ildizlari, shakliy xususiyatlari va zamonaviy qo'llanishi ilmiy asosda tahlil qilinadi.

I. Arab yozuvining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari.

1. Arab yozuvining kelib chiqishi. Tarixiy manbalarga ko'ra, arab yozuvi Nabatiy yozuvidan taraqqiy etgan bo'lib, milodiy IV–V asrlarda Hijoz mintaqasida shakllangan. Islomning yoyilishi bilan yozuvning standartlashuvi va keng tarqalishi tezlashdi. VII–VIII asrlarda Qur'on matnining yozilishi yangi xat turlarining shakllanishiga turtki bo'ldi¹.

¹ Blair, S. *Islamic Calligraphy*. – Edinburgh University Press, 2006.

2. Xattotlik san'atining vujudga kelishi.

VIII–X asrlardan boshlab arab yozuvi nafaqat axborot uzatish vositasi, balki estetik qiymatga ega badiiy san'atga aylandi. Ibn Muqla (vaf. 940) va Ibn Bawwob (vaf. 1022) kabi mashhur xattotlar xattotlikning asosiy qoidalarini ishlab chiqdi. Ularning ilmiy me'zonlari asosida arab xati klassik turlarga ajratila boshladi².

II. Arab xatining asosiy turlari

1. Kufiy xati (الخط الكوفي)

Kufiy xati arab yozuvining eng qadimgi turi bo'lib, VIII asrda Iroqdagi Kufa shahrida shakllangan. U Qur'on qo'lyozmalarining dastlabki nusxalarida asosiy xat sifatida ishlatilgan.

Xususiyatlari:

- Burchakli, to'g'ri chiziqli tuzilma
- Tartibli va qat'iy proporsiya
- Bezagi kuchli, simmetriyaga asoslangan

Qo'llanilishi:

Me'moriy yozuvlar, masjid devorlari, tangalar, zamonaviy grafik dizayn.

2. Naskh xati (خط النسخ)

Tarixi: Ibn Muqlaning islohotlari natijasida IX–X asrlarda mukammal shaklga keltirilgan.

Xususiyatlari:

- Yumaloq, ravon va o'qilishi oson
- Harflar o'zaro silliq ulanadi
- Arab dunyosidagi kitob bosmalari uchun standart xat

Hozirgi qo'llanilishi:

Qur'on matnlari, darsliklar, rasmiy hujjatlar, bosma matnlarda keng tarqalgan.

3. Ruq'a xati (خط الرقعة)

Tarixi: Usmonlilar davrida kundalik yozish uchun yaratilgan amaliy xat turi.

² George, A. The Rise of Islamic Calligraphy. —Saqi Books, 2010.

Xususiyatlari:

- Juda ixcham va sodda
- Tez yozishga qulay
- Bezagi kam, amaliy ahamiyati yuqori

Qo‘llanishi:

Bugungi kunda arab mamlakatlarida qo‘lda yozishning asosiy uslubi.

4. Diwani xati (الخط الديواني)

Tarixi: Usmonli davlat boshqaruvi uchun XV asrda yaratilgan.

Xususiyatlari:

- Juda egri, nafis va bezakli chiziqlar
- Harflar chuqur o‘zaro ulanadi
- Maxfiylikni oshiruvchi murakkab shaklga ega (tahrif qilish qiyin)

Qo‘llanishi:

Rasmiy farmonlar, hukmdorlar maktublari, zamonaviy diplomatik bezaklar.

5. Diwani Jali xati (الديواني الجلي)

Xususiyatlari:

- Diwanining yanada murakkab, bezakli shakli
- Harflar orasida badiiy naqshlar mavjud
- Katta formatli yozuvlar uchun qulay

Qo‘llanishi:

San’at asarlari, devoriy panellar, tantanali yozuvlar.

6. Thuluth xati (خط الثلث)

Tarixi: VIII asrda shakllangan, biroq eng yuqori darajaga IX–X asrlarda yetgan.

Xususiyatlari:

- Arab xatlarining eng murakkabi va eng go‘zallaridan biri
- Keng egri chiziqlar, uzun vertikal chiziqlar
- Harflar proporsiyasining estetik uyg‘unligi juda yuqori

Qo‘llanishi:

Masjid yozuvlari, me’moriy bezaklar, Qur’on oyatlari panellari.

7. Ta'liq xati (خط التعليق)

Xususiyatlari:

- Fors va turkiy hududlarda keng tarqalgan
- Harflar “osilib turgandek” yumshoq ko‘rinishga ega
- She’riy va adabiy matnlar uchun qulay

8. Nasta’liq xati (خط النستعليق)

Tarixi: Naskh va Ta’liq xatlarining uyg‘unlashuvi natijasida XIV asrda Eron hududida shakllangan.

Xususiyatlari:

- Sharq adabiyotining eng nafis xati sifatida tanilgan
- Egri, oqimli, badiiy ohangdorlikka ega
- She’riy qo‘lyozmalar uchun eng maqbul xat

9. Mag‘ribi xati (الخط المغربي)

Xususiyatlari:

- Shimoliy Afrikaga xos yozuv maktabi
- Dumaloq, keng egri chiziqlardan tashkil topgan
- Qur’on qo‘lyozmalarida keng qo‘llanadi³.

III. Arab xatlarining zamonaviy ahamiyati

1. Raqamli texnologiyalar davrida arab xati.

Yozuvning ko‘plab turlari grafik dizayn, tipografiya, brending sohalarida qaytadan jonlanmoqda. Zamonaviy fontlar, logotiplar va vizual identifikatsiya jarayonlarida arab xatlari keng qo‘llanilmoqda.

2. Madaniy meros sifatidagi roli.

Arab xati musulmon dunyosining ma’naviy qiymatlari, Qur’on qo‘lyozmachiligi, me’moriy yodgorliklar va xattotlik san’atining ajralmas qismidir.⁴

3. Ta’lim va ilmiy tadqiqotlar

³ Safadi, Y. Islamic Calligraphy. Thames & Hudson, 2001.

⁴ Al-Muṭlaq, A. Tārīkh al-Khaṭṭ al-‘Arabī. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1999.

Ko'plab universitetlar va san'at markazlari arab xattotligi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib bormoqda. Xususan, kufiy, thuluth va nasta'liq xatlarining proporsion geometriyasi bo'yicha ilmiy izlanishlar davom etmoqda⁵.

Xulosa. Arab xati ko'p asrlik tarixga ega bo'lib, u faqat yozuv tizimi emas, balki boy madaniy meros, nozik estetika va san'at yodgorligidir. Har bir xat turi o'zining tarixi, shakliy xususiyati va ma'lum bir vazifasi bilan ajralib turadi. Bugungi kunda arab xatlari nafaqat qo'lyozmachilik an'alarida, balki grafik dizayn, brending, me'moriy bezak va raqamli tipografiya sohalarida ham keng qo'llanilmoqda. Arab xati turlarini ilmiy asosda o'rganish Sharq madaniyati va islom sivilizatsiyasi merosini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan manbalar:

1. Blair, S. Islamic Calligraphy. –Edinburgh University Press, 2006.
2. George, A. The Rise of Islamic Calligraphy. –Saqi Books, 2010.
3. Safadi, Y. Islamic Calligraphy. –Thames & Hudson, 2001.
4. Al-Mutlaq, A. Tārīkh al-Khaṭṭ al-‘Arabī. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1999.
5. Bloom, J. Writing and Literacy in the Early Islamic World. –Cambridge Univ. Press, 2013.

⁵ Bloom, J. Writing and Literacy in the Early Islamic World. Cambridge Univ. Press, 2013.